

Orosz Adrienn (1982, szül. Nagy Adrienn) egyiptológus, assziriológus, angol–olasz fordító és tolmács, könyvtörténetre szakosodott könyvtáros. Az ELTE Egyiptológia, Könyvtártudomány és Vallástudomány doktori programjainak hallgatója. Érdeklődési köre a motívumok átvétele és fejlődése.

Bész útja a globalizáció felé: két Bészt ábrázoló jelenetek Kalhuból

Orosz Adrienn

A globalizáció mint kulturális jelenség nemcsak napjainkra jellemző: jelen volt az ókorban is. A kereskedelmi kapcsolatok bővülésének és a katonai hódításoknak köszönhetően az árucikkek és a szellemi termékek már a Kr. e. III. és II. évezredben nagy területen terjedtek el, a Kr. e. I. évezredben pedig már globalizációról beszélhetünk, amennyiben egy adott kultúrkör szereplői által ismert világ egészére vagy nagy részére vonatkoztatjuk a fogalmat. Egy ikonográfiai motívum terjedését tekintve a globalizáció általam értelmezett jelensége nem csupán a földrajzi kiterjedés nagyságát tekintve érdekes, hanem abban a tekintetben is, hogy mennyire mutatható ki egy adott motívum jelentésének, alapfunkciójának az átvétele, és mennyire hat vissza a magkultúrán kívüli fejlődés arra a szerepre, amit a motívum az eredeti kultúrában betölt. A globalizációban, részben a nagyobb földrajzi távolságoknak köszönhetően, a motívumok képi és funkcionális változásainak átértelmezése és teljes megújulása mellett kimutatható a motívum kiüresedése, pusztán képként való használata is. Ez az írás ennek a jelenségnek, a globalizáció felé vezető útnak egy epizódját vizsgálja egy furcsa törpe istenség, Bész esetében, aki Egyiptomból indulva hódítja meg a levantei területeket, és eljut Asszíriába is. Az Asszíriából előkerült régészeti anyagból (amulettek, bútorlemek, szerszámokhoz tartozó díszítőelemek, kisszobrok) azokat a darabokat veszem sorra, amelyeket az egykori asszír fővárosban, Kalhuban (ma Nimrud) találtak, és amelyeken Bész nem egyedül, hanem más szereplőkkel együtt, önmagát megkettőzve látható. Elemezve a jelenetek eredetét és jelentését az átadó és a fogadó kultúrákban, látni fogjuk, hogy a választott leletek a globalizáció előtti állomást jelenítik meg Bész fejlődésében. A mellékletekben összegyűjtöm a vizsgált korszakból előkerült egyéb, Bészt ábrázoló tárgyakat Mezopotámiából, valamint kontextusba helyezem őket azáltal, hogy vázlatosan bemutatom Bész fejlődésének és globalizációjának további állomásait is.

1. Bevezetés: a globalizáció; Bész Mezopotámiában az Asszíria bukása előtti időszakban

A globalizáció mint kulturális jelenség megfigyelhető már az ókorban is. A kereskedelmi kapcsolatok és a katonai hódítások révén áramló eszmék között számos olyan művészeti és vallási gondolatot is találunk, amely külön kutatást érdemel. Ilyen az egyiptomi törpe istenség, Bész alakja és a hozzá kapcsolódó konnotációk, amelyek már a Kr. e. III–II. évezred fordulóján megjelentek az anyaországon, Egyiptomon kívül, hogy a Kr. e. I. évezred második felére ismertté váljanak a mai Irán területétől egészen a Földközi-tenger medencéjének nyugati csücskéig, a mai Spanyolországig. Kutatásaim alapján Bész útja a globalizáció felé az ókorban három nagy szakaszra osztható (lásd az 5. fejezetet és a 2. mellékletet), amelyek nem választhatók el az istenség alakjában bekövetkező változásoktól. A továbbiakban a három szakasz közül a második szakaszt (egyiptomi expanzió és levantei kereskedelem: Bész Levantében

és Mezopotámiában, Kr. e. II. évezred második fele – Kr. e. I. évezred első fele) teszem tüzetesebb vizsgálat tárgyává.

Bész egyiptomi törpe istenség, a termékenység védelmezője, aki távol tartva az ártó démonokat óvta és segítette a nőket és gyermeküket a várandósság és a szülés-születés veszélyes időszakában, és mint a boldogság, zene és tánc patrónusa nemcsak Egyiptomban örvendett nagy népszerűségnek, hanem a Kr. e. II. évezred Levantéban is. Az őt ábrázoló amulettek és más tárgyak az egész Mediterráneumban elterjedtek a Kr. e. I. évezredben.¹ Bész Asszíriában is megjelent az Újasszír Birodalom bukása előtt, de reneszánszát Mezopotámiában csak később, az Akhaimenida uralkodók alatt élte. Ebből a korszakból több mint száz Bészt ábrázoló töredék maradt ránk, arról tanúskodva, miként ismerték fel az Akhaimenida uralkodók a furcsa törpében rejlő lehetőségeket, s hogyan emelték be alakját – Bész történetében vélhetően harmadszor – a királyideológia és a hivatalos vallás keretei közé.²

A perzsa hódítás előtti időkből jóval kevesebb Bészt ábrázoló lelet került elő Asszíria területéről, mint a későbbi perzsa uralom idejéből. A töredékek után kutatva a következő darabokat találtam: (1) egy bronzszobrocskát Kalhuból (*Fort Shalmaneser*, ND 7857[B]) a Kr. e. 8–7. századból; (2) egy terrakotta amulettet Nippurból (C.B.S. 9454) Kr. e. 600 tájáról; (3) egy fajansz amulettet Assurból (Berlin 22200) a Kr. e. I. évezred derekáról; (4) egy bronztálat Kalhuból, amelynek külső frizén két Bész látható egy jeleneten (*Palace of Ashurnasirpal II*, BM N. 65) a Kr. e. 8. századból; (5) egy elefántcsont bútorlemet két Bész-fejjel egy jeleneten Kalhuból (*Fort Shalmaneser*, SE 9, ND 7568 = BM 132917) a Kr. e. I. évezredből; (6) egy elefántcsont plakettet két Bészel ugyanazon a jeleneten Kalhuból (*Fort Shalmaneser SW 37*, ND 9434 A = IM 65253) a Kr. e. I. évezredből; (7) egy másik elefántcsont plakettet Kalhuból (*Burnt Palace*, ND 1510 B) a Kr. e. 7. századból, (8) egy elefántcsont lószerszámot díszítő elemet Kalhuból (*Residential Wing*, *Well AJ*, IM 79580) a Kr. e. 8. századból, (9) egy másik elefántcsont lószerszámot díszítő elemet Kalhuból (*Residential Wing*, *Well AJ*, IM 79579) a Kr. e. 8. századból, (10) egy har-

madik elefántcsont lószerszámot díszítő elemet Kalhuból (*Residential Wing*, *Well AJ*, IM 79576) a 8. századból, (11) egy elefántcsont panelt vagy szobortöredéket Kalhuból (*Well AJ*, IM 79524) valószínűleg a Kr. e. I. évezred első feléből (részletesen lásd az 1. mellékletet).

Az Újasszír Birodalom bukását megelőzően tehát legalább tizenegy Bész-lelet áll rendelkezésünkre: amulettek, plakettek, lószerszámot díszítő elemek, egy bútorpanel vagy szobor, valamint egy bútorlem, egy tál és egy kisbronz. Ezek közül három darab, a két elefántcsont-töredék és a bronztál („Pantheon”-tál) külön kategóriát képvisel, mert a rájuk rajzolt minták között Bész megkettőzve jelenik meg. A két Bészt ábrázoló jelenetek mindegyike olyan tárgyon látható, amelyet Kalhuban találtak, és a Kr. e. I. évezredre datáltak. A következőkben ezeknek a jeleneteknek az ikonográfiáját és jelentését vizsgálom, és megpróbálom elhelyezni őket Bész alakjának fejlődésében, valamint megkísérlem meghatározni a Bész globalizációjában betöltött szerepüket.

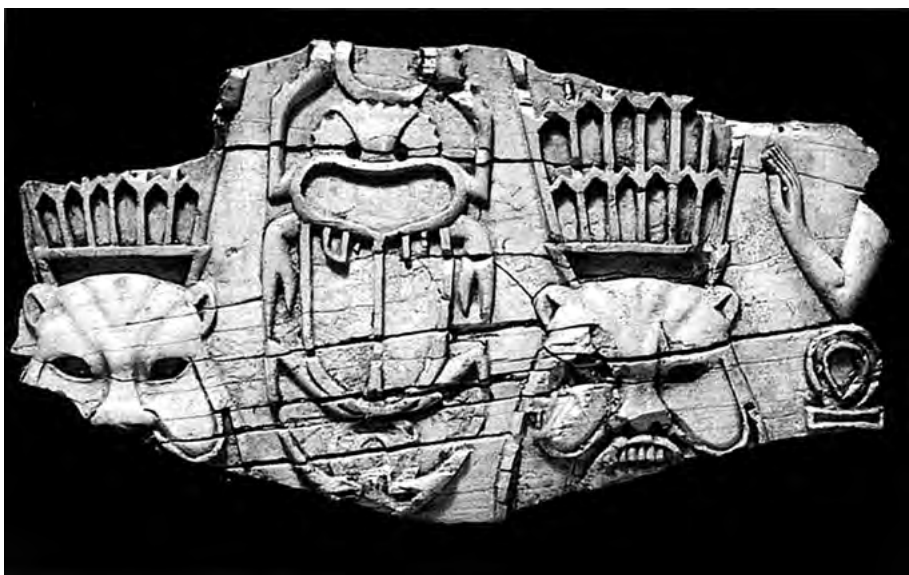
2. Két Bészt ábrázoló jelenetek Kalhuból: két elefántcsont-töredék és egy bronztál

A két Bészt ábrázoló leletek jól szemléltetik azon tárgyak sokféleségét, amelyeken Bész megjelenik, mert ezek funkciójukban, ikonográfiájukban, kidolgozásukban és a megmunkálásuk során alkalmazott technikák tekintetében is eltérőek egymástól.

Két elefántcsont-töredék (1) ND 7568 = BM 132917³

Az első elefántcsont tárgy egy bútorlem töredéke, amely III. Šulmānu-ašarīdu erődjének délkeleti részéből, a 9-es szobából került elő Kalhuban (1. kép). A töredéken középpont egy skarabeusz látható, elülső lábai között egy napkoronával, és feltételezhetjük, hogy hátsó lábai között is egy korongot tartott.

A bogarat két oldalról egy-egy Bész-fej veszi körül, amelyek ugyanolyanok látszanak, a Bésznél megszokott oroslánszerű arccal, szakállal, nyitott szájjal, amely láttatni engedi a fogait, és a feje tetején tollkoronával. Mindkét Bész-fej megrongálódott, de a bal oldali sérült meg súlyosabban. A jobb oldali fejtől jobbra egy emberi kar egy része látható, a folytatás és a test teljesen hiányzik. A kéz alatt az egyiptomi *ankh*-jel felső része vehető ki. Amennyiben a jelenet kompozíciója egyiptomi művészeti hagyományokat követ, feltételezhetjük, hogy egy hasonló alak és talán egy *ankh*-jel volt a jelenet bal oldalán, a bal oldali Bész mellett is. Valószínű, hogy a kiegészített alak egy adorációban ábrázolt ember volt. Az emberalak és a Bész-fej arányait összehasonlítva arra a következtetésre juthatunk, hogy szándékosan csak Bész fejét

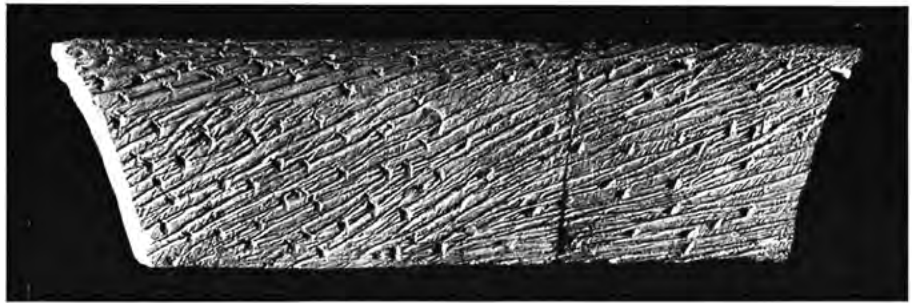
1. kép. Elefántcsont-töredék. ND 7568 = BM 132917. Herrmann 1992, Pl. 41, No. 197 nyomán. Online elérhetőség: http://www.bisi.ac.uk/sites/bisi.localhost/files/IN5_book.pdf

ábrázolták, test nélkül – Bész feje önmagában is gyakori és széles körben elterjedt védelmező szimbólum volt Egyiptomban és Levantében. Kenneth A. Kitchen leírása szerint ezen a tárgyon a mester *cloisonné*-technikát alkalmazott és berakást is használt.⁴ Az *ankh*-jel megmunkálása alapján a tárgy Kitchen szerint nem Egyiptomban készült.⁵

(2) ND 9434 A = IM 65253⁶

A második elefántcsont-töredékünk készítésekor a mester más technikával dolgozott (2. kép). A vésett díszítésű elefántcsontot is III. Šulmānu-ašarīdu erődjében találták, de egy másik részében: a délnyugati szárny 37-es szobájában. A plakett oldalai felfelé szélesednek. A jeleneten egy datolyapálma látható két majommal egymással szemben; a bal oldali majom a fa törzsén mászik, a jobb oldali pedig felágaskodik

2. kép. Elefántcsont-töredék. ND 9434 A = IM 65253. Herrmann 1986, Pl. 316, No. 1217 nyomán. Online elérhetőség: http://www.bisi.ac.uk/sites/bisi.localhost/files/IN42_book.pdf

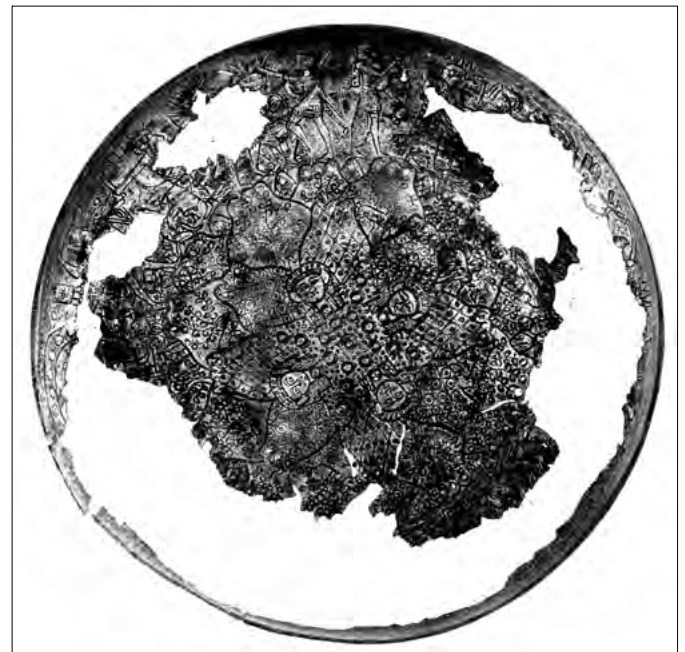
és két mellső lábával hozzáér a fához, miközben két hátsó lábával a földön áll. A fának négy ága van, amelyet szimmetrikusan ábrázoltak úgy, hogy kettő balra, kettő pedig jobbra hajlik. A fát és a majmokat kétoldalt egy-egy Bész keretezi, teljes alakban, szemből ábrázolva, széttárt lábakkal és behajlított térdekkal, kezeit hasán nyugtatva. Arca ismét oroszlánszerű, kiöltött nyelvvel, mellei pedig női termékenységű jegyeit hangsúlyozzák. Bész ezen a darabon nem kelt olyan félelmetes hatást, mint az előző elefántcsont-töredéken. A fején koronát visel, amely a bal oldali alakon nyolc tollból vagy levélből áll, a jobb oldalán hétből. A jelenetet Bész vállalai fölött kétoldalt egy-egy madár zárja, amelyek a jelenet közepe felé repülnek.

A „Pantheon”-tál, BM N.65⁷

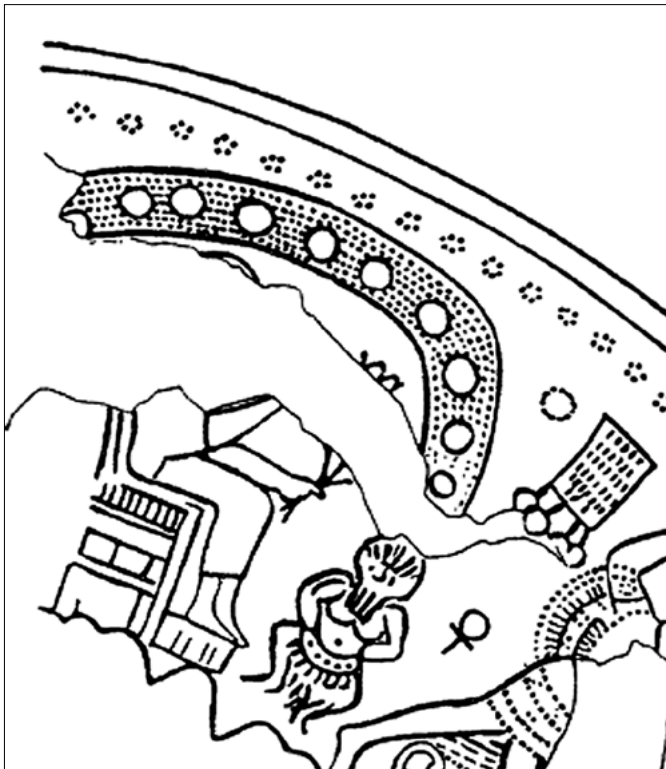
A harmadik tárgy egy bronztál II. Aššur-nāšir-apli kalhúji palotájából, amelyet több más tál és bronzból készült lószerszám között találtak (3. kép). A szakirodalomban gyakran „Pantheon”-tálként hivatkoznak rá, mert dekorációja valószínűleg a föníciai pantheont jeleníti meg.⁸ A tál közepén lévő jeleneten hegyvidékes tájat láthatunk, növényzettel, négy egyiptomi stílusú fejjel díszítve, amelyek egymáshoz képest 90°-kal elfordulva jelennek meg. A tálon a központi jelenet körül csak egyetlen fríz fut körbe, amelyen Richard Barnett – a tárgy siralmas állapota ellenére – hat jelenetet tudott elkülöníteni:⁹ (a) egy oroszlán és egy lépő ember, kezében bottal, amellyel éppen ütni készül két másik embert, szemben egy nőalakkal, lábánál egy madárral és kezében egy ostorral, amivel a lépő férfi felé suhint; (b) Huwawa lemeszárlásának jelenete – a két elkövető itt egyiptomi kettős koronát visel; (c) egy férfi Ozirisz-koronával, kezében bumeráng és lándzsa, két másik férfi között, akik serleget emelnek felé; (d) egy nagyon töredékes jelenet, amelyen Barnett egy lótuuszvirágon ülő, négyszárnyú alakot vélt látni Ozirisz-koronával a fején, kezében bumeráng-

gal, előtte pedig egy Amun-koronát viselő férfival és egy repülő madárral; (e) és egy szintén nagyon töredékes jelenet egy sólyomfejű istennel, amint egy „nagy fonott lánc felé sétál”, és kezét egy kígyó felé emeli.¹⁰ A jelenetek sora folytatódik, de közülük már csak egyetlen ismerhető fel.

A jelenet, amely vizsgálódásunk szempontjából különösen érdekes, a következő (4. kép): középen egy trónon ülő istennő látható, aki lábait számolyra helyezi, és kezében virágot tart. Az alak egy baldachinszerű mennyezet alatt látható, amelyet pöttyök díszítenek, és amelyet egyik oldalt egy Bész-alak tá-

3. kép. Bronztál. BM N. 65. British Museum. Online elérhetőség: <https://www.britishmuseum.org/collection/image/30782001> (CC BY-NC-SA 4.0)

4. kép. BM N.65 részlete. Barnett 1935, 203, fig. 7 nyomán

maszt alá (a másik oldal nagyon töredékes, de okkal feltételezhetjük, hogy ott is Bész volt a támaszték). Bészt szemből ábrázolták, szétterpesztett lábakkal és behajlított térdekkel, valószínűleg kötényt viselve, kezeit a háta mögött összekulcsolva. Bész feltehetően nem visel koronát. A jobb oldali Bész mellett egy *ankh*-jel tűnik fel, amely fölött Barnett szerint Aš-tarte szimbóluma, a *kililu*, vagyis korona látható.¹¹

De vajon mi lehet a jelentése a két Bészt ábrázoló jeleneteknek? Mi lehet a jelenettípus eredete és a mögötte meghúzódó kiinduló gondolat? Hogyan függenek össze ezek a jelenetek Bész globalizációjával?

3. Egyiptom: a jelenetek eredete és értelmezése

A fent ismertetett tárgyak mindegyike Kalhu, AsszírIA egyik hajdani fővárosának feltárása során került elő. A kutatóknak mégis jó okuk volt azt feltételezni, hogy a tárgyak nem itt készültek, hanem máshonnan, a birodalom magterületén kívülről kerültek ide. Erre utalnak például a tárgyak díszítésének az asszírtól eltérő stílusú és tartalmú motívumai és azok a már ismert, hasonló tárgycsoportból származó föníciai leletek, amelyek dekorációs elemei párba állíthatók a Kalhuban találtakkal. Ez azt sejteti, hogy a vizsgált tárgyak nem AsszírIAban, hanem valószínűleg Föníciában készültek.¹² A Kr. e. I. évezred első felében, amikor a tárgyak keletkezését tehetjük, a föníciai központok műhelyeiben óriási mennyiségben állítottak elő számtalanféle anyagból amuletteket, bútorelemeket, tálakat, dekorációs paneleket és plaketteket, szépitkezéshez használt tárgyakat és ékszereket – olyan tárgyakat is, mint azok, amelyeket most tanulmányozunk. A föníciai – és a szírIAi – művés-

zet különböző motívumok olvasztótégelyévé vált: a korszak mestereinek ízlése szerint ötvözi a környező civilizációk művészetét és motívumkincsét a saját művészetével. A föníciai művészet egyik meghatározó forrása az egyiptomi művészet volt, és ez a kapcsolat a két kultúra között már a Kr. e. I. évezredben is hosszú múltra tekintett vissza.¹³ A szírIAi–föníciai művészetben rengeteg egyiptomi motívum jelent meg, Bész csupán egy közülük.

Levantéban és Egyiptomban is előfordult, hogy Bészt egy jeleneten többször is ábrázolták, akár voltak más alakok is rajta kívül a jeleneten, akár nem; Bész esetében tehát kétféle megkettőzést különböztethetünk meg. A két elefántcsonton azt láthatjuk, ahogy Bész más szereplőkkel együtt vesz részt a kompozícióban, de ő maga megkettőződik; a bronztálon azonban nem csak erről van szó.¹⁴

A két elefántcsont értelmezése

Két vagy több Bész egy jeleneten más résztvevőkkel együtt gyakran látható Egyiptomban. Bész népszerű alakja volt a népi vagy populáris vallásnak¹⁵ az Újbirodalomtól kezdve, és olyan istenségek mellett jelent meg, mint Hathor, a skarabeusz alakban ábrázolt Napisten vagy Thoérisz. A Harmadik Átmeneti Korbán Bész más istenekkel is kapcsolatba került, gyakorta ábrázolták Bésztet társaságában, és különösen a Későkorban a gyermek Hóruossal és Ízisszel is megjelent. Az egyiptomi művészetben kedvelt volt az a jelenettípus, amelyen egy központi alakot (istent) két oldalról felé fordulva egy-egy másik alak (ember vagy isten) vett körül, és sokszor előfordult, hogy ez utóbbiak ugyanazt az istenséget ábrázolták: a dekorációt készítő mesterek megkettőzték őket. Bész gyakran látható ebben a szerepkörben, amint egy isten, annak szimbóluma vagy saját maga előtt adorál,¹⁶ nemcsak amuletteken, hanem a Kr. e. I. évezred második felében már a templomok domborművein is.¹⁷ Bész feje önálló szimbólumként jelent meg Hathor templomának frízein a Hathor-fejvel együtt, amely a Bész-fejhez hasonló „rövidítés”, szimbólum volt. A szimmetria jegyében a törpe isten szimmetrikusan elhelyezett építőelemeken is megjelent: például a philaei Hathor-templom mamszizijének (születési házának) bejáratánál és olyan oszlopokon, amelyek egymással párhuzamos falak mentén, vélhetően egymással szemben helyezkedtek el.¹⁸

Jóllehet az egyiptomi művészet igencsak kedveli a szimmetriát, Bész megkettőződése a jeleneteken nem csupán ezzel magyarázható, hanem kapcsolatban áll az isten azon szerepkörével,¹⁹ amelyet kapuörzöként lát el: elűzi a gonosz démonokat és ártó lelkeket, amelyek a túlvilág és az evilág közti kapun átjutva akarnak ártani. Bész ugyanezt a funkciót látja el akkor is, amikor a skarabeuszon jelenik meg. Bész és a skarabeusz összefonódása az Újbirodalom korára nyúlik vissza, amikor gyakran ábrázolták alakját a skarabeusz-amulettek egyik oldalán (5. kép),²⁰ olykor pedig magát a skarabeuszt is Bész-fej alakban formázták meg.²¹ A skarabeusz Khepry, a felkelő Nap megjelenési formája volt, és később Hóruossal került kapcsolatba, aki gyermek alakban (Napgyermek) ugyancsak a Napisten egyik formája volt. A bogár első lábai között a napkorongot tolja fel az égboltra minden reggel, miután az megtette veszélyes éjszakai utazását az Alvilágban. Az egyiptomi gondolko-

5. kép. Skarabeusz. 42.43. The Walters Art Museum.
Online elérhetőség: <https://art.thewalters.org/detail/18743/scarab-with-bes-and-geese/> (CC0 1.0)

6. kép. Skarabeusz. Cl.I.1 423. The Pushkin State Museum of Fine Arts. Online elérhetőség: https://pushkinmuseum.art/data/fonds/cvetaev_museum/sl_1_1/sl_1_1_423/index.php?lang=en

dás szerint a Napisten nappali utazása végére megöregszik és meghal, hogy gyermekként újjászületve térjen vissza a világba minden reggel,²² és Bész, a gyermekek védelmezője óvta őt, mikor átkelt a két világot elválasztó kapun. Ez a kép ismerhető fel azon az elefántcsonton is, amelyen két grimaszoló Bész-fej között megjelenik a skarabeusz, és amely – vélhetően föníciai mesterek alkotásaként – eljutott Kalhuba. A skarabeusz és Bész is gyakran jelent meg *ankh*-jelekkel együtt. A kompozíciót valószínűleg mindkét oldalt egy-egy emberalak keretezte, akik a felkelő Napot imádták. Mivel a töredék itt véget ér, nem tudhatjuk, hány alakból állhatott az eredeti jelenet, de figyelembe véve a hasonló egyiptomi jeleneteket, elképzelhető, hogy az elefántcsontot kétoldalt több adoráló emberrel is dekorálhatták. Természetesen meghatározó volt annak a tárgynak a mérete is, amelyet az elefántcsonttal díszítettek.²³

A második töredéken egy-egy Bészt látunk egy datolyapálmafa két oldalán ülő majom mellett, a jelenet felső részét pedig két oldalról egy-egy repülés közben ábrázolt madár zárja. Ez ismét egy szimmetrikus jelenet, amelyről – a tárgy különleges alakját figyelembe véve – feltételezhetjük, hogy teljes, és nem hiányzik róla szereplő. Egyiptomban az Újbirodalomtól kezdve a népi vallás egyik kedvelt motívuma volt a jelenetek közepén ábrázolt datolyapálma majmokkal az oldalán. Majmokat gyakran ábrázoltak különböző tevékenységek végzése közben osztrakonon, papiruszon és amuletteken Egyiptomban és Egyiptomon kívül is. Majmok és Bész gyakran jelennek meg együtt amuletteken, akár skarabeusz formájú amuletteken is (6. kép), és a Harmadik Átmeneti Korban a bubasztiszi pöttyözött fajanszokon is láthatók (7. kép).²⁴ Mind Bész, mind a majmok a Napisten köréhez tartoztak, de egymással is kapcsolatban álltak, mert fontos szerepük volt a termékenységgel, születéssel és az újszülöttelel összefüggésben. Mindkettejüket ábrázolták pöttyözéssel is.²⁵ Bész és a majmok további közös vonása a zene és a tánc szeretete: sokszor láthatjuk őket hangszeren játszva (lírával és fuvalával) és tánc közben is; egy fajansztálra pedig majmot és egy olyan líráslányt festettek, akinek a combján Bész-tetoválás látható.²⁶ Mindezek alapján nyilvánvaló az is, hogy Bészt és a majmokat több közös aspektus fűzi egy

7. kép. Fajansz amulett. 08.480.4. The Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund. Online elérhetőség: <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/19078>

8. kép. Osztrakon. MM 14005. Medelhavsmuseet.
Online elérhetőség: <http://www.kringla.nu/kringla/objekt?reference=SMVK-MM%2FEgypt%2F3006018> (CC0 1.0)

másik istenséghez, Hathorhoz is. Ha a vizsgált plakett valóban egy dobozt díszített, akkor egy ilyen dekorációs jelenet alapján azt feltételezhetjük, hogy a tárgy a szépség és termékenység szférájához köthető luxus *toilette*-kellékek csoportjába tartozott.²⁷

A bronztálon ábrázolt jelenet értelmezése

A valószínűleg eredetileg két Bész-t ábrázoló jelenet a „Pantheon”-tálon összetettebbnek látszik, mint az előbbieik. Noha a jelenet központi figurájának arca és testének egy része elveszett, az egyiptomi vallás és értelmezés felől közelítve arra következtethetünk, hogy a két oldalról körülvevett istennő nem lehet más, mint Hathor. Mint fentebb láthattuk, Bész Hathor köréhez tartozott; kettejük kapcsolata az Újbirodalom alatt vált szorosabbá, Bész ugyanis ekkor jelent meg mindinkább Hathor környezetében. A Kr. e. 8–7. századból az észak-szináji Kuntillet Adzsrudból előkerült egy pithosz, amelyen egyebek között két Bész-t és egy lírást is ábrázoltak.²⁸ Az egyiptomi vallásból és motívumkincséből kiinduló értelmezés alapján ezen a jeleneten is egy istennő, Hathor-Basztet vagy annak papnője jelenik meg Bész mellett.²⁹ A bronztálon azonban még erősebb az istennő és Bész közötti kapcsolat, mert a Bészek kétoldalról azt a baldachint támasztják alá, amely alatt az istennő ül. A baldachin Egyiptomban általában kertekben vagy hajókon, egy pavilon vagy kioszk részeként óvja az oltárt vagy a trónt a Nap erős sugaraitól a mindennapi életből merített és vallásos szertartásokat

ábrázoló, valamint a királlyal kapcsolatos jeleneteken.³⁰ Az eget is szimbolizálhatja, a gyakran látható pöttyözést ugyanis csillagokként is lehet értelmezni.³¹ A bronztálon látható képsoron a baldachint/ eget kétoldalról Bészek támasztják alá.³² Bész mint támaszték egyáltalán nem ritka az egyiptomi művészetben: az újbirodalmi Deir el-Medineh osztrakonjain például számos esetben láthatjuk, hogy az asztalok és ágyak lábai Bész-formára vannak faragva (8. kép).³³ Hasonló funkció ismerhető fel a Hathorral kapcsolatban álló tárgyak, például a szisztrumok és tükrök esetében is, ahol Bész a nyélen jelenik meg,³⁴ és véleményem szerint ez él tovább a Kr. e. I. évezredig, amikor a táncoló-muzsikáló Bész már a philaei Hathor-templom oszlopait díszíti.³⁵ A jelenség a Bész-*quadri-frons* koncepcióban teljesebbé válik, amely a Hathor-*quadri-frons*³⁶ mintájára egy oszlopfő négy oldalából Bész-fejeket formáz. Ilyen Bész-*quadri-frons* látható a dendarai Hathor-mammisziben Nektanebó idejéből.³⁷ Úgy gondolom, hogy az oszlopokon táncoló Bész, vagy a tetőt, vagy más értelemben égboltot alátámasztó négyszeres Bész-fejet formáló oszlopfő köszön vissza a kalhúji bronztálon is. Bész az Újbirodalomtól gyakran látható önmagát megkettőzve, ám nemcsak a megkettőzött, hanem

a négyszeres Bészre is van példa az Egyiptomon kívüli levantei területekről a Kr. e. I. évezredből (9. kép).³⁸ Az oszlopok kapcsolata az éggel és Hathorral azonban már jóval korábban, a *Koporsószövegek*ben megjelenik, ahol az ég támaszait olyan rejtélyes helyeknek írják le, amelyeket csak a holtak látnak, és amelyek Hathor szentélyében vannak.³⁹ Mindezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy ha a kiinduló egyiptomi motívumkincs szerint értelmezzük a bronztál jelenetének részletét, akkor Hathor, az ég úrnője⁴⁰ az, aki a trónon ül a két Bész által tartott baldachin alatt.

4. Levante: a jelenetek újraértelmezése

A fentiekben az egyiptomi ikonográfiai elemeket felvonultató kalhúji jeleneteket a feltételezett kiinduló egyiptomi motívumkincs szerint, azaz az egyiptomi vallás és művészet kontextusában értelmeztem. De vajon mi lehetett az olvasata a levantei mesteremberek számára, akik ezeket az egyiptomi motívumokat kölcsönözték alkotásaik díszítéséhez? Ismerték és megtartották a motívumok eredeti egyiptomi jelentését, vagy föniciai-szíriai módra értelmezték újra azokat?

Ha megvizsgáljuk az első jelenetet, a skarabeuszt két oldalán egy-egy Bész-szel, egy-egy adoráló ember és *ankh*-jel töredékével, akkor egy teljesen egyiptomi ábrázolást láthatunk. Noha sajnos nem tudhatjuk, hogyan folytatódott a jelenet, a megmaradt rész koncepcióját tekintve nem tartalmaz olyan elemet, amely a levantei kultúrkörhöz lenne köthető. A skara-

beusz és Bész kapcsolata és annak tartalma valószínűleg ismert volt a főníciaiak számára, akárcsak az *ankh*-jel és annak kontextusai, mert a jelenettöredék minden szereplője funkciójának megfelelő helyen látható. A két Bész oldalról körbevéve, a két világot elválasztó kaput vagy a kapuórt szimbolizálva védelmezi a felkelő Napot, amint az átlép az Alvilágból az élők világába.⁴¹ A Nap életadó és megújító erejét, együtt Bész életet védelmező erejével, az oldalt látható *ankh*-jel teszi erőteljesebbé, és a töredékek alapján azt feltételezhetjük, hogy a jeleneten az emberi alakokat a hagyományos egyiptomi adoráló testhelyzetben ábrázolták. Az egyetlen jel, amely alapján Kitchen a tárgy nem egyiptomi eredetét állapítja meg, az az *ankh*-jel kidolgozása.⁴²

A második elefántcsont-töredék is megőrzi a jelenet eredeti egyiptomi jelentését. Datolyapálmás-majmos jelenet sok egyiptomi tárgyat díszít, és több darabon látható együtt Bésszel is, akit itt is a rá jellemző egyiptomi ábrázolási szabályok szerint, szemből, jellegzetes tánclépése közben, kezét a hasán tartva, koronával és kinyújtott nyelvvel jelenik meg. Az egyszerűsített stílus és az elnagyolt kidolgozás, valamint a levantei kereskedők befolyásához tartozó területekről ismert, fordított U-alakú bajusz⁴³ utalhat arra, hogy a tárgyat valószínűleg nem egyiptomi mesterember készítette. A jelenet a Bészhez társított örömet és boldogságot tükrözi; a két repülő madár Bész és a majmok szoláris karakteréhez kötődik.⁴⁴ Ha a jelenet egy dobozt díszített, akkor a szépség és termékenység szférájához is köthető, amelynek egyiptomi motívumai jól ismertek voltak a főníciai kézművesek számára. Ha hozzá is adtak a jelenethez, azzal sem változtatták meg a jelenet eredeti egyiptomi koncepcióját.

Ami a bronztálat illeti, egyetértek Barnett megállapításával: a jelenetet főníciai koncepció alapján újraértelmezték.⁴⁵ Noha a jelenet egyiptomi olvasattal is rendelkezik, Barnett szerint jobboldalt az *ankh* fölött látható jel Astarte, az égistenő koronája. Hathor égistenő aspektusát figyelembe véve okkal gondolhatjuk, hogy a főníciaiak jól ismerték az ehhez hasonló egyiptomi jelenetsorokat, és ezen a tárgyon szándékosan alakították a dekorációt úgy, hogy illeszkedjék a főníciai pantheonhoz.

Foglaljuk most össze a három jelenetet: az első elefántcsont egy teljesen egyiptomi motívumot ábrázol, amelyet valószínűleg főníciaiak készítettek; a második töredéken egy olyan egyiptomi jelenetsort láthatunk, amelynek jelentése ismert volt a főníciaiak számára, de amelyet valószínűleg „főníciai módra” komponáltak meg; a harmadik jelenetünk a bronztálon azonban új értelmet kapott, amelyet – tiszteletben tartva az eredeti egyiptomi koncepciót – átalakítottak úgy, hogy beágyazódhasson a főníciai vallási kontextusba és azon belül is értelmezhető legyen.

9. kép. Amulett. *KatNr: 138*. Privatsammlung, Stiftung BIBEL+ORIENT (Univ. Freiburg/Schweiz). Herrmann 2006, Pl. XXXVIII, No. 138 nyomán. Online elérhetőség: https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/158235/1/Herrmann_2006_Aegyptische_Amulette_aus_Palaestina_Israel.pdf

5. A második lépés a globalizáció felé és a kapcsolat Bész alakjának fejlődésével

Hadd térjek most vissza a bevezetőhöz, ahol arról volt szó, hány szakasza van Bész elterjedésének és globalizációjának, valamint hogy a kalhuit kettős Bésszel hová tehetők ezekben, illetve Bész alakjának fejlődésében. Bész alakjának fejlődése valóban multikulturálisnak tekinthető, mert nemcsak Bész fejlődése határozta meg az Egyiptomon kívüli Bész fejlődését, hanem a határokon túli Bész alakjában bekövetkezett változások is visszahatottak az egyiptomi Bész fejlődésére.⁴⁶ Mint korábban szó volt róla, Bész elterjedésének az ókori Keleten véleményem szerint három szakasza volt, amelyeket az alszakaszokkal együtt alább, a 2. *mellékletben* foglaltam össze. Főbb vonalakban: úgy gondolom, hogy az első szakasz a Kr. e. III–II. évezred fordulóján kezdődött, amikor a még formálódó Bész kapcsolatba kerül a mezopotámiai keveréklényekkel. Elég, ha az óbabilóni törpe és Huwawa hatásaira gondolunk Bész fejlődésére és fordítva a Kr. e. II. évezredből.⁴⁷ A Kr. e. II. évezred második felében, az újbirodalmi hódítások idején az intenzívebbé váló kereskedelmi kapcsolatoknak és hadjáratoknak köszönhetően növekvő számban jelentek meg Bésszel ábrázoló tárgyak a levantei területeken. Bész elterjedésének második szakasza a Kr. e. I. évezred első felében kezdődött meg, amikor Bész már a főníciai exportcikk kedvelt díszítőmotívuma volt, és az őt ábrázoló amuletteket, bútorelemeket és más tárgyakat már a szíriai és főníciai mesterek készítették el. Ez az a szakasz, amikor a Bésszel ábrázoló tárgyak elérik a mai olasz és görög szigeteket és szárazföldet. Bész elterjedésének harmadik szakaszát nevezhetjük *globalizációnak*, amikor Bész eléri a Mediterráneum nyugati medencéjének partjait és Iránt, és amikor az Akhaimenida uralkodók felismerik az alakjában rejlő lehetőségeket, és beemelve a királyideológiába, megújítják azt. A globalizáció következő alszakasza, amikor Bész a görög–római időkben Egyiptomban is elér népszerűsége csúcsára. Bész elterjedésének három szakasza, mint láthatjuk, egy-egy más kultúrával való kontaktust és megújulást tükröz:

10. kép. Winchester Psalter f.18r részlet (felső regiszter). *Cotton MS Nero C IV*.
The British Library. Online elérhetőség:
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_nero_c_iv_f018r

az első szakaszban, az egyiptomi Bész olyan külső hatások érik, amelyek hozzájárulnak jellegzetességeinek kialakulásához, és ő maga is hasonló hatást tesz néhány mezopotámiai keveréklényre. A második szakaszban Bész a levantei kultúrkör értelmezi újra, a harmadik szakaszban pedig Iránban kap új szerepkört és a görög–római Egyiptomban, illetve a késő antik hagyományban is újraértelmeződik.

Bész fejlődése a középkorban is folytatódott (negyedik szakasz). A globalizáció ezen szakaszában az istenalak megtalálható volt már Angliában is (10. kép),⁴⁸ és ha a középkori keresztény és iszlám kultúrkörben való szerepét tekintjük, megfigyelhetjük eredeti funkcióinak elvesztését, valamint azok átértelmezését, sőt mi több, tudatos meghamisítását is.⁴⁹

Bész saját fejlődésének az íve természetesen jóval több szakaszra bontható, mint az elterjedése és globalizációja (2. melléklet). Bész elterjedésének első szakasza, amelyben alakja ki lép Egyiptomon kívülre is, és már írásos forrás is van, amely

valószínűleg az ő nevét említi (EA 14), maga is három szakaszra osztható. Az első a kialakulás, amely valószínűleg a Kr. e. III. évezredre tehető, amikor több törpeisten összeolvadásából létrejött Bész alakja, és levantei-mezopotámiai hatásokra kialakult az a keveréklény, amelyet később Bésznek neveznek. A második és harmadik szakaszban Bész Hathor és a Napisten körébe került. Bész elterjedésének második szakasza egy időre esik az egyiptomi hatalom újjáéledésével a Keleten (Kr. e. I. évezred első fele) és Bész fejlődésének azon szakaszaival, amikor kapcsolatba kerül a macskaistennő Basztettel, Ízisszel és Hóruossal, valamint a mezopotámiai Pazuzuval, és pantheisztikus istenné válik. Ez az a kor, amikor Bész már-már az összekeverhetőségig szoros kapcsolatba kerül Huwawával, és az állatok királyává válik.⁵⁰ Ekkor azonban még mindig nem mondhatjuk azt, hogy Bész elterjedése elérte volna a „globális” (az ismert világra kiterjedő) szintet, jóllehet nyugaton föníciai kereskedőhajók közvetítésével olyan messzire eljut, mint korábban még soha. Bész fejlődését csak elterjedésének harmadik szakaszában köthetjük össze a globalizáció-

val, amikor perzsa égisz alatt meghódította a Keletet egészen a mai Irán területéig. A perzsa királyok alatt következett be Bész fejlődésének minőségi megújulása is, mert a népi vallásból a hivatalos vallás és királykultusz egyik meghatározó alakjává vált, és ez az a korszak, amelyből a legtöbb Bész-leletünk származik az Egyiptomtól keletre fekvő területekről.⁵¹ Bész globalizációja azonban nem torpant meg az Akhaimenidák bukásával: tovább folytatódott a Ptolemaiosz- és a görög–római korban, fejlődésének újabb szakaszában, sőt, a késő antik hagyományban és a középkori kereszténységben is tovább tudott élni.⁵²

Ebben az írásban Bész elterjedésének második szakaszából csupán egy kis szeletet, a kalhui kettős Bészeket vizsgáltam. Véleményem szerint Bész sikere a globalizációhoz vezető úton abban rejlik, hogy a folyton változó környezethez való alkalmazkodás közben is önmagához hű maradt és meg tudta őrizni legjellegzetesebb vonásait és alapfunkcióit.

MELLÉKLETEK

1. melléklet. Bészet ábrázoló tárgyak Mezopotámiából az Újasszír Birodalom bukásáig

1. Bronzszobrocska Kalhuból, *Fort Shalmaneser*. ND 7857 (B) Kr. e. 8–7. század.
Irodalom: M. E. L. Mallowan: *Kalhu and Its Remains II* (London, 1966), 435–436, fig. 361; E. A. Braun-Holzinger:

Figürliche Bronzen aus Mesopotamien (München, 1984), Taf. 74, no. 394; J. Black – A. Green: *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary* (London, 1992), 42, fig. 33.

2. Terrakotta amulett Nippurból. C.B.S. 9454.
Kr. e. 600 körül.

Irodalom: D. van Buren: *Clay Figurines of Babylonia and Assyria* (Yale Oriental Series Researches 16. New York,

- 1930), Pl. LIV fig. 259; L. Legrain: *Terra-Cottas from Nipur*. University of Pennsylvania. The University Museum, Publications of the Babylonian Section, Vol. XVI. (Philadelphia, 1930), 29, Pl. XLII fig. 221.
3. Fajansz amulett Assurból. Berlin 22200
Kr. e. I. évezred közepe.
Irodalom: H. Schäfer – W. Andrae: *Die Kunst des Alten Orients* (Berlin, 1925), 428, középen; V. Wilson: „The Iconography of Bes with Particular Reference to the Cypriot Evidence”: *Levant* 7 (1975), 79, fig. 1.1.
4. Bronztál Kalhuból, két Bész a külső frízen. BM N. 65
Kr. e. 8. század körül.
Irodalom: R. D. Barnett: „The Kalhu Ivories and the Art of the Phoenicians”: *Iraq* 2 (1935), 201–203, fig. 6–7; E. Gubel: *Phoenician Furniture. A Typology based on Iron Age Representations with Reference to the Iconographical Context*. Studia Phoenicia 7. (Leuven, 1987), 118–119, pl. XXI, fig. 56; V. Wilson: „The Iconography of Bes with Particular Reference to the Cypriot Evidence”: *Levant* 7 (1975), 87; A. Orosz: „Scenes with Two Bes Figures from Kalhu and the Second Step of Bes Toward Globalisation”: K. Geus – M. Geller (szerk.): *Esoteric Knowledge in Antiquity*. TOPOI – Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences Vol. II. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte Preprint 454 (Berlin, 2014), 24–25, 28–31.
5. Elefántcsont bútorlem két Bész-fejjel Kalhuból, *Fort Shalmaneser* SE 9. ND 7568 = BM 132917
Kr. e. I. évezred.
Irodalom: G. Herrmann: *The Small Collections from Fort Shalmaneser*. Ivories from Kalhu (1949–1963). Fasc. V (London, 1992), 82, Pl. 41, no. 197 (K.A.K.); R. D. Barnett: *A Catalogue of the Kalhu Ivories with Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum with a Supplement by Leri Glynne Davies* (London, 1975), 237, Supplement 56, Pl. CXXXVII; M. E. L. Mallowan: *Kalhu and Its Remains II* (London, 1966), 557–558, fig. 496; A. Orosz: „Scenes with Two Bes Figures from Kalhu and the Second Step of Bes Toward Globalisation”: K. Geus – M. Geller (szerk.): *Esoteric Knowledge in Antiquity*. TOPOI – Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences Vol. II. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte Preprint 454 (Berlin, 2014), 23, 26–27, 30.
6. Elefántcsont plakett két Bésszel Kalhuból, *Fort Shalmaneser* SW 37. ND 9434 A = IM 65253
Kr. e. I. évezred.
Irodalom: G. Herrmann: *Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser. Commentary and Catalogue*. Ivories from Kalhu (1949–1963) Fasc. IV,1 (London, 1986), 230, no. 1217; G. Herrmann: *Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser. Plates*. Ivories from Kalhu (1949–1963) Fasc. IV, 2 (London, 1986), Pl. 316, no. 1217 (K.A.K.); M. E. L. Mallowan: *Kalhu and Its Remains II* (London, 1966), 588, fig. 560; A. Orosz: „Scenes with Two Bes Figures from Kalhu and the Second Step of Bes Toward Globalisation”: K. Geus – M. Geller (szerk.): *Esoteric Knowledge in Antiquity*. TOPOI – Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences Vol. II. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte Preprint 454 (Berlin, 2014), 23–24, 27–28, 31.
7. Elefántcsont plakett Kalhuból, *Burnt Palace*. ND 1510 B
Kr. e. 7. század.
Irodalom: M. E. L. Mallowan: *Kalhu and Its Remains I* (London, 1966), 222–223, fig. 183; R. D. Barnett: *A Catalogue of the Kalhu Ivories with Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum with a Supplement by Leri Glynne Davies* (London, 1975), 148.
8. Elefántcsont lószerszámot díszítő elem Kalhuból, *Residential Wing*, *Well AJ*. IM 79580
Kr. e. 8. század.
Irodalom: F. Safar – M. Sa’ied al-‘Iraqi: *Ivories from Kalhu, Baghdad* (Baghdad, 1987), 128–129, no. 72; D. Wicke: „Altorientalische Pferdescheuklappen”: *Ugarit Forschungen* 31 (1999), 816–817; E. Gubel: „Phoenician and Aramean Bridle-harness Decoration”: C. E. Suter – C. Uehlinger (szerk.): *Crafts and Images in Contact. Studies on Eastern Mediterranean Art of the First Millennium BCE*. Orbis Biblicus et Orientalis 210 (Freiburg–Göttingen, 2005), 122–124; G. Herrmann – S. Laidlaw – H. Coffey: *Ivories from the North West Palace (1845–1992)*. Ivories from Kalhu. Fasc. VI (London, 2009) 193, no. 245, Pls. R & 69.
9. Elefántcsont lószerszámot díszítő elem Kalhuból, *Residential Wing*, *Well AJ*. IM 79579
Kr. e. 8. század.
Irodalom: F. Safar – M. Sa’ied al-‘Iraqi: *Ivories from Kalhu, Baghdad* (Baghdad, 1987), 128–129, no. 73; D. Wicke: „Altorientalische Pferdescheuklappen”: *Ugarit Forschungen* 31 (1999), 816–817; E. Gubel: „Phoenician and Aramean Bridle-harness Decoration”: C. E. Suter – C. Uehlinger (szerk.): *Crafts and Images in Contact. Studies on Eastern Mediterranean Art of the First Millennium BCE*. Orbis Biblicus et Orientalis 210 (Freiburg–Göttingen, 2005), 122–124; G. Herrmann – S. Laidlaw – H. Coffey: *Ivories from the North West Palace (1845–1992)*. Ivories from Kalhu. Fasc. VI (London, 2009), 193–194, no. 246, Pl. 70.
10. Elefántcsont lószerszámot díszítő elem Kalhuból, *Residential Wing*, *Well AJ*. IM 79576
Kr. e. 8. század.
Irodalom: F. Safar – M. Sa’ied al-‘Iraqi: *Ivories from Kalhu, Baghdad* (Baghdad, 1987), 128–129, no. 71; D. Wicke: „Altorientalische Pferdescheuklappen”: *Ugarit Forschungen* 31 (1999), 816–817; E. Gubel: „Phoenician and Aramean Bridle-harness Decoration”: C. E. Suter – C. Uehlinger (szerk.): *Crafts and Images in Contact. Studies on Eastern Mediterranean Art of the First Millennium BCE*. Orbis Biblicus et Orientalis 210 (Freiburg–Göttingen, 2005), 122–124; G. Herrmann – S. Laidlaw – H. Coffey: *Ivories from the North West Palace (1845–1992)*. Ivories from Kalhu. Fasc. VI (London, 2009), 194, no. 247, Pl. 71.
11. Elefántcsont panel vagy szobor Kalhuból, *Well AJ*. IM 79524
Datálása nem meghatározott, valószínűleg az I. évezred első fele.
Irodalom: F. Safar – M. Sa’ied al-‘Iraqi: *Ivories from Kalhu, Baghdad* (Baghdad, 1987), 82, no. 20; G. Herrmann – S. Laidlaw – H. Coffey: *Ivories from the North West Palace (1845–1992)*. Ivories from Kalhu. Fasc. VI (London, 2009), 202, no. 269, Pl. 88.

2. melléklet. *Bész elterjedésének és fejlődésének szakaszai és Bész globalizációja*

(1) Kialakulás

1. lépés a globalizáció felé: Bész Levantében

- a. befolyás az óbabilóni törpe és Huwawa fejlődésére a Kr. e. III–II. évezred fordulóján és a Kr. e. II. évezredben;
- b. az Újbírodalomban intenzívebb jelenlét a katonai hadjáratoknak és a kereskedelmi kapcsolatok felélénkülésének köszönhetően.

(2) 2. lépés a globalizáció felé: a föníciai és szíriai művészet és a kereskedők felkarolják Bész alakját a Kr. e. I. évezred első felében

- a. Bész újraértelmeződik a levantei művészeti hagyományban;
- b. kisszobrok, amulettek, elefántcsont bútorelemek és plaketek, valamint tálak díszítő motívumaként kereskedelem, adó és zsákmányolás révén eljut az Újasszír Birodalomba;
- c. amulettek és kisebb tárgyak formájában eljut a görög és itáliai szigetekre és szárazföldre, Észak-Afrikába és a mai Spanyolország területére.

(3) Megújulás

Bész globalizációjának 1. szakasza

- a. Bész a Perzsa Birodalomban: az Akhaimenida uralkodók beemelik a királykultuszba és a hivatalos vallásba a Kr. e. I. évezred közepén;
- b. Bész a Ptolemaiosz-kori Egyiptomban és a Római Birodalomban;
- c. Bész a késő antik hagyományban.

(4) Bész alakjának átértelmezése és az eredeti funkciók elvesztése

Bész globalizációjának 2. szakasza

- a. Bész az iszlám hagyományban;
- b. Bész a keresztény hagyományban.

<i>Idő</i>	<i>Bész elterjedésének szakaszai</i>	<i>Bész fejlődésének szakaszai</i>
Kr. e. III. évezred	1a	Kialakulás: törpeistenek hatások délről mezopotámiai keveréklények hatásai
Kr. e. II. évezred	1b	Hathor-kör szoláris kör
Kr. e. I. évezred	2	Basztet-kör Ízisz és Hórusz pantheisztikus Bész
	3a–b (globalizáció 1)	Megújulás: Bész a Perzsa Birodalomban a Ptolemaiosz Birodalomban és a Római Birodalomban
Kr. u. I. évezred 1. fele	3c (globalizáció 1)	a késő antik hagyományban
Kr. u. I–II. évezred	4a–b (globalizáció 2)	Bész alakjának átértelmezése és az eredeti funkciók elvesztése: az iszlám hagyományban a keresztény hagyományban

Jegyzetek

A cikk előadás formájában a VI. Melammu konferencián hangzott el Szófiában 2008 szeptemberében. A konferencia a globalizáció jelenségét járta körül az ókori világban. Az előadás cikk formájában megjelent 2014-ben (Orosz 2014). A jelen írás a munka friss kutatási eredményekkel kibővített változata. A cikkben található linkek utolsó megtekintése: 2020. július 20.

1 A Levantéból előkerült, Bészt ábrázoló amulettek jelentős részét a freiburgi Orbis Biblicus et Orientalis kutatócsoport égisze alatt dolgozták fel: Keel–Schroer 1985; Müller-Winkler 1987; Givon 1988; Keel–Keel-Leu–Schroer 1989; Herrmann 1994, 2002 és 2006; Egger–Keel 2006; Herrmann 2007; Keel 2010, 2013 és 2017; Herrmann 2016; Keel 2020; más műhelyekből lásd továbbá egyebek mellett McGovern 1987; Schroer 2011 és 2018. Más tárgyakhoz (pl. Bész-vázák) lásd többek között Stern 1976; Charvát 1980; Guidotti 1983; az ékszerekhez pedig lásd Golani 2013. Bész szerepével a Levantén és Cipruson foglalkozott Wilson 1975; valamint Counts–Toumazou 2006.

2 Graziáni 1978; Abdi 1999, különösen 118–121; bibliográfia 124–125, 139–140. Bész először Egyiptomban tűnik fel a király környezetében, elég csak például a Tutankhamun-síról előkerült Bészt ábrázoló tárgyakra gondolnunk. A Kr. e. I. évezred első felében jelek mutatkoznak arra, hogy Bész a föníciai területeken és talán Cipruson is a hivatalos vallás részévé vált.

3 Részletes leírás: Herrmann 1992, 82, no. 197 és Pl. 41 no. 197 (K. A. Kitchen kommentárjával).

4 Herrmann 1992, 82.

5 Herrmann 1992, 82.

6 Herrmann 1986, 230, no. 1217 és Pl. 316.

7 A fő munka Barnett publikációja, amelyben leírja és megvizsgálja a tálon látható jelenetsorokat (Barnett 1935). A British Museum honlapján található kép és tárgyleírás is hasznos lehet: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_N-65. A kalhui tálakhoz lásd még Barnett 1974; Hughes–Lang–Leese–Curtis 1988.

8 Barnett 1935, 202.

9 Barnett 1935, 203–207.

10 Barnett 1935, 206.

11 Barnett 1935, 203.

12 Az egyes művészeti stílusokhoz és az azokat illető terminológiai vitához szemléletes összefoglaló található Herrmann–Laidlaw–Coffey 2009 „History of Study, Terminology and Methodology” című fejezetében (53–68).

13 Lásd egyebek mellett Brown 1955; Scandone-Matthiae 1981; Hölbl 1986 és 1989; Markoe 1990; Keel–Uehlinger 1993; Gubel 1997.

14 A megkettőzés kapcsolatban állhat Bész védelmező aspektusával, hogy harcoljon a démonok „párjai” ellen is, vö. CT 378 – Faulkner 1977, 12–13. Érdemes elgondolkozni azon is, hogy Bész itt egy olyan tálon jelenik meg, amelyen Huwawa is látható, lásd Bész és Huwawa ikonográfiai és funkcionális kapcsolatait (Nagy 2006).

15 A népi vallásról Egyiptomban lásd Waraksa és Baines összefoglalóját (megj. előtt); bővebben pedig Sadek monográfiáját (1987).

- 16 Vö. Wiese 2001, 141, no. 98 és Abb. 40.
- 17 Daumas 1959, Pl. XCV A, B.
- 18 Daumas 1958, Pls. VIII–IX.
- 19 Bészről legrészletesebben lásd Romano 1989. Szerepköréhez még egyebek mellett lásd Romano 1980; Malaise 1990 és 2004.
- 20 Hornung–Stachelin 1976, 329, Taf. 78, no. 698; 330, no. 702; 373, Taf. 107, no. B2; 391, Taf. 118 no. D14.
- 21 Hornung–Stachelin 1976, 328, Taf. 77 no. 692; uo. no. 693.
- 22 Hornung–Stachelin 1976, 14.
- 23 Hasonló skarabeuszok láthatók két koronggal más kalhui darabokon is: Herrmann 1986, Pl. 49, no. 230 (ND 10484 = IM 65352); és Orchard 1967, 8, no. 42 (ND 10388).
- 24 Bulté 2005, 35skk., 99skk., 119. Skarabeuszon is látható, hogy két majom adorálja Bészt, pl. a Puskin Múzeum gyűjteményében (Сп.И.1 423, https://pushkinmuseum.art/data/fonds/cvetaev_museum/sl_1_1/sl_1_1_423/index.php?lang=en).
- 25 A pötytyőzés jelenségéről és jelentéséről bővebben lásd Bulté 2005.
- 26 Manniche 1987, 47, fig. 37. A Bész-tetoválásokról bővebben lásd korábbi írásomat: Nagy 2006.
- 27 Kalhui töredékek majmok és pálmák ábrázolásaival: Herrmann 1986, Pl. 66, no. 283 (ND 10452 = IM 65338); Pl. 76, no. 336 (ND 10534 = MMA 61.197.12); és Pl. 197, nos. 764–766 (ND 13113 = IM 74686).
- 28 Beck 1982; Dever 1984, 22, fig. 1.
- 29 A „Reconsidering the Problem of Bes and the Seated Goddess (Kuntillet ‘Ajrud, Pithos A)” című előadást a 2008. januári Current Research in Egyptology szimpóziumon mutattam be Manchesterben, és magyarul az *Ókorban* jelent meg (Nagy 2008). A jelenet kimerítő elemzését legújabbban Ryan Thomas végezte el (Thomas 2016).
- 30 Helck–Otto 1975, „Baldachin”, 607.
- 31 Uo.
- 32 Hasonló jelenetek, ahol Bész-oszlopok támasztanak alá egy baldachint egy női alak fölött: (1) terrakotta plakett a Museum of Fine Arts, Boston gyűjteményében (MFA 1990.605), Kr. e. 8. század (eredete ismeretlen) – publikáció: Ward 1996; (2) hasonlóan Bészsel a 11. darab: Ward 1996, 10; publikáció: Von Bissing 1931, fotó a 18. oldalon. Von Bissing a Későkor végére – Ptolemaiosz-kor elejére teszi ezt a fajta oszloptípust – 18. oldal); (3) terrakotta plakett a British Museumban (E16025), Kr. e. 4. század (Naukratisz?) – https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1885-1010-28; (4) oroszlánok nélkül, az oszlop alatt Bészszél, a „Pantheon”-tárhoz hasonló elrendezésben: aranyfoglalatot skarabeusz ezüstgyűrű, Shlomo Moussaieff Collection, Kr. e. 8. század (Levante), publikáció: Schroer 2018, 506–507, 1503-as kép. Az (1)-es és (3)-as példán a Bész-oszlopok lába alatt fekvő oroszlánok láthatók. Fejüket mindkét esetben frontálisan ábrázolták, a későbbi darabon a testük azonban oldalról látható. További példák: (5) Bészfejezetes oszlopok kozmetikai edény részeként Tutankhamun sírjából, fekvő oroszlán alatt, Grand Egyptian Museum, Kr. e. 1333–1323 között, http://www.gem.gov.eg/index/Gallery%20-G2_1.htm; (6) táncoló Bész baldachinok között terrakotta ivóedényen, British Museum (1997, 1005.1), Kr. e. 2–1. század, Egyiptomból (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1997-1005-1).
- 33 Például D’Abbadie 1946, Pl. L, nos. 2337, 2340; Pl. LII, no. 2347; Pl. LIII, no. 2346; Pl. LIV, nos. 2359, 2362, 2363; Pl. LVII, no. 2353.
- 34 Brunner–Traut – Brunner – Zick–Nissen 1984, 54, no. 39.
- 35 Daumas 1958, Pl. VIII. B, Pl. IX.
- 36 Derchain 1972; Bernhauer 2000, 28, 33; Pinch 1982, 140.
- 37 Daumas 1950, Pl. VII, nos. 1–3.
- 38 Négyszeres Bész-amulett („*Bes quadrifrons*”) Szíria-Palesztina területéről pl. Herrmann 2006, 119, Pl. XXXVIII, no. 138.
- 39 CT 61 – Faulkner 1973, 56–57, CT 378 (15. jegyzet).
- 40 Hathorról, az ég úrnőjéről lásd egyebek között Allam 1963, 99–102 és Orehov 2003.
- 41 Az értelmezéshez lásd az előző pontot: 3. Egyiptom: a jelenetek eredete és értelmezése // A két elefántcsont értelmezése.
- 42 Herrmann 1995, 82.
- 43 Vö. Herrmann–Laidlaw–Coffey 2009, 193, no. 245, Pls. R & 69 leírásával.
- 44 Oszlop alakú dobozok díszítőelemei lehettek, vö. Herrmann 1986, 22.
- 45 Lásd a 7. jegyzetet.
- 46 Ezt egészen a középkorig tovább követhetjük, vö. Orosz 2020, 7.1. fejezet.
- 47 Szakirodalmi hivatkozásokkal lásd Nagy 2007a; magyarul Nagy 2007b.
- 48 A. Orosz: „Triple Temptation. Bes as the Devil in the Illumination of the Winchester Psalter”, előadás a Late Antique and Medieval Postgraduate Society konferenciáján (Edinburgh, 2020. július 16.).
- 49 Vö. a Piri reisz 1513-ra datált térképén látható fej nélküli alakjának megformálásában betöltött szerepével (47. jegyzet), valamint a Winchester Psalter (12. század közepe) f.18r-jén található első kísértési jelenet ördögére vonatkozó forrásainak rekonstrukciójával: A. Orosz: „Why Turn a God to the Devil? A Mocked Psalm and the Identity of the First Devil in the Winchester Psalter” (előkészületben).
- 50 Néhány példa az összetéveszhetőségre:
 (1) a Louvre-i fajanszok katalógusában, a 155. oldalon a 414. képen az alakot Pazuzuval azonosítják, pedig az ikonográfia alapján inkább Huwawa valószínűsíthető (a referencia Mecquenem munkájából kerül átvételre: Mecquenem 1947, 47, fig. 24.3) – Caubet – Pierrat-Bonnefois, 155, no. 414;
 (2) a British Museum katalógusában Bész-szerűnek írják le az alakot, aki azonban kinézete alapján inkább lehet Huwawa, mint Bész (1933,1013.227), https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetid=1612999262&objectid=389257&partid=1#more-views;
 (3) ismét a British Museum katalógusában egy ciprusi alakot a következőképpen írnak le: „*Babylonian Humbaba but probably representing Bes*”, pedig véleményem szerint inkább Pazuzut ábrázolja (1894,1101.189), https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectid=464692&partid=1&searchText=bes&sortBy=imageName&page=1.
- 51 Áttekintéshez lásd Abdi 1999.
- 52 A már említett középkori kéziratokon kívül hatásai megfigyelhetők pl. a Barberini evangéliumos könyvben (Biblioteca Apostolica, Barb.lat.570, 8. század második fele – https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.570) és a Rutland zsolnároskönyvben (British Library, Add MS 62925, 1260 körül – http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_62925) is.

Bibliográfia

- Abdi, K. 1999. „Bes in the Achaemenid Empire”: *Ars Orientalis* 29, 111–140.
- Allam, S. 1963. *Beiträge zum Hathorkult (bis zum Ende des Mittleren Reiches)*. Münchener Ägyptologische Studien 4. Berlin.
- Barnett, R. D. 1935. „The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians”: *Iraq* 2, 179–210.
- Barnett, R. D. 1974. „The Nimrud Bowls in the British Museum”: *Rivista di Studi Fenici* 2, 11–33.
- Beck, P. 1982. „The Drawings from Ḥorvat Teiman (Kuntillet ‘Ajrud)”: *Tel Aviv* 9, 3–68.
- Bernhauer, E. 2000. „Entstehung und Entwicklung der Hathorstätten”: *Göttinger Miszellen* 176, 26–38.
- Bissing, F. W. von 1931. „Osiris im Boot”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 67, 15–19.
- Brown, S. 1955. „Perspectives on Phoenician Art”: *The Biblical Archaeologist* 55, 6–24.
- Brunner-Traut, E. – Brunner, H. – Zick-Nissen, J. 1984. *Osiris, Kreuz und Halbmond. Die Drei Religionen Ägyptens*. Mainz am Rhein.
- Bulté, J. 2005. *Talismans Égyptiens d'heureuse maternité. « Faïence » bleu-vert à pois foncés*. Paris.
- Caubet, A. – Pierrat-Bonnefois, G. (szerk.) 2005. *Faïences de l'Antiquité de l'Égypte à l'Iran*. Paris.
- Charvát, P. 1980. „The Bes Jug. Its Origin and Development in Egypt”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 107, 46–52.
- Counts, D. B. – Toumazou, M. K. 2006. „New Light on the Iconography of Bes in Archaic Cyprus”: C. C. Mattusch – A. A. Donohue – A. Brauer (szerk.): *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology Boston, August 23–26, 2003. Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities*. Oxford, 598–602.
- D'Abbadie, V. 1946. *Catalogue des Ostraca figurés de deir el Médineh*. Le Caire.
- Daumas, F. 1950. „La structure du mammisi du Nectanebo à Dendara”: *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 50, 133–155.
- Daumas, F. 1958. *Les mammisis des temples égyptiens. Étude d'archéologie et d'histoire religieuse. Thèse pour le doctorat des lettres présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris*. Paris.
- Daumas, F. 1959. *Les mammisis de Dendara. Extrait planches du mammisi romain*. Le Caire.
- Derchain, P. 1972. *Hathor quadrifrons. Recherches sur la syntaxe d'un mythe égyptien*. Istanbul.
- Dever, W. G. 1984. „Asherah, Consort of Yahweh? New Evidence from Kuntillet ‘Ajrud”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 255, 21–39.
- Eggler, J. – Keel, O. 2006. *Corpus der Siegel-Amulette aus Jordanien. Vom Neolithikum bis zur Perserzeit*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 25. Freiburg–Göttingen.
- Faulkner, R. O. 1973. *The Ancient Egyptian Coffin Texts. Volume I: Spells 1–354*. Warminster.
- Faulkner, R. O. 1977. *The Ancient Egyptian Coffin Texts. Volume II: Spells 355–787*. Warminster.
- Giveon, R. 1988. *Scarabs from Recent Excavations in Israel*. Orbis Biblicus et Orientalis 83. Freiburg–Göttingen.
- Golani, A. 2013. *Jewelry from the Iron Age II Levant*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 34. Freiburg–Göttingen.
- Graziani, L. S. 1978. „Su un'interpretazione achemenide di Bes”: *Anali. Istituto Orientale di Napoli* 38, 53–61.
- Gubel, E. 1997. „The Influence of Egypt on Western Asiatic Furniture and Evidence from Phoenicia”: G. Herrmann (szerk.): *The Furniture of Western Asia Ancient and Traditional. Papers of the Conference Held at the Institute of Archaeology, University College London, June 28th to 30th, 1993*. Mainz am Rhein, 139–152.
- Guidotti, M. C. 1983. „Ipotesi di significato e di tipologia dei vasi egizi di epoca tarda raffiguranti il dio Bes”: *Egitto e Vicino Oriente* 6, 33–65.
- Helck, W. – Otto, E. (szerk.) 1975. *Lexikon der Ägyptologie. Band I*. Wiesbaden.
- Herrmann, C. 1994. *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel. Mit einem Ausblick auf ihre Rezeption durch das Alte Testament*. Orbis Biblicus et Orientalis 138. Freiburg–Göttingen.
- Herrmann, C. 2002. *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel. Band II*. Orbis Biblicus et Orientalis 184. Freiburg–Göttingen.
- Herrmann, C. 2006. *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel. Band III*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 24. Freiburg–Göttingen.
- Herrmann, C. 2007. *Formen für ägyptische Fayencen aus Qantir. Band II. Katalog der Sammlung des Franciscan Biblical Museum, Jerusalem und zweier Privatsammlungen*. Orbis Biblicus et Orientalis 225. Freiburg–Göttingen.
- Herrmann, C. 2016. *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel. Band IV. Von der Spätbronzezeit IIB bis in römische Zeit*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 38. Freiburg–Göttingen.
- Herrmann, G. 1986. *Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser. Commentary and Catalogue. Ivories from Nimrud (1949–1963)*, Fasc. IV, 1–2. London.
- Herrmann, G. 1992. *The Small Collections from Fort Shalmaneser. Ivories from Nimrud (1949–1963)*. Fasc. V. London.
- Herrmann, G. – Laidlaw, S. – Coffey, H. 2009. *Ivories from the North West Palace (1845–1992). Ivories from Nimrud (1949–1963)*. Fasc. VI. London.
- Hornung, E. – Staehelin, E. 1976. *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen*. Ägyptologische Denkmäler in der Schweiz 1. Mainz.
- Hölbl, G. 1986. „Egyptian Fertility Magic within Phoenician and Punic Culture”: A. Bonano (szerk.): *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean. Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, the University of Malta, 2–5 September 1985*. Amsterdam, 197–206.
- Hölbl, G. 1989. „Ägyptische Kunstelemente im Phönikischen Kulturkreis des 1. Jahrtausends v. Chr.: Zur Methodik ihrer Verwendung”: *Orientalia. Nova Series* 58, 318–325.
- Hughes, M. J. – Lang, J. R. S. – Leese, M. N. – Curtis, J. E. 1988. „The Evidence of Scientific Analysis. A Case Study of the Nimrud Bowls”: J. E. Curtis (szerk.): *Bronzeworking Centres of Western Asia, c. 1000–539 B.C.* London, 311–316.
- Keel, O. – Keel-Leu, H. – Schroer, S. 1989. *Studien zu dem Stempelsiegeln aus Palästina/Israel. Band II*. Orbis Biblicus et Orientalis 88. Freiburg–Göttingen.
- Keel, O. – Schroer, S. 1985. *Studien zu dem Stempelsiegeln aus Palästina/Israel. Band I*. Orbis Biblicus et Orientalis 67. Freiburg–Göttingen.
- Keel, O. – Uehlinger, C. 1993. *Göttinnen, Götter und Gottessymbole. Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischer Quellen*. Questiones disputatae 134. Freiburg–Basel–Wien.
- Keel, O. 2010. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel. Von den Anfängen bis zur Perserzeit: Katalog Band II. Von Bahan bis Tel Eton*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 29. Freiburg–Göttingen.
- Keel, O. 2013. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel. Von den Anfängen bis zur Perserzeit. Katalog Band IV. Von*

- Tel Gamma bis Chirbet Husche*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 33. Freiburg–Göttingen.
- Keel, O. 2017. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel. Von den Anfängen bis zur Perserzeit. Katalog Band V. Von Tell el-'Idham bis Tel Kitan*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 35. Freiburg–Göttingen.
- Keel, O. 2020. *700 Skarabäen und Verwandtes aus Palästina/Israel. Die Sammlung Keel*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 39. Leuven–Paris–Bristol.
- Malaise, M. 1990. „Bès et les croyances solaires”: S. Israelit-Groll (szerk.): *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*. Jerusalem, Vol. 2, 680–729.
- Malaise, M. 2004. „Bès et la famille isiaque”: *Chronique d'Égypte* 79, 266–292.
- Manniche, L. 1987. *Sexual Life in Ancient Egypt*. London.
- Markoe, G. E. 1990. „The Emergence of Phoenician Art”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279, 13–26.
- McGovern, P. E. 1985. *Late Bronze Palestinian Pendants*. *Innovation in a Cosmopolitan Age*. JSOT/ASOR Monograph Series 1. Trowbridge, Wiltshire.
- Mecquenem, R. de 1947. *Archéologie susienne*. Mémoires de la mission archéologique en Iran 30. Paris.
- Müller-Winkler, C. 1987. *Die Ägyptischen Objekt-Amulette. Mit Publikation der Sammlung des Biblischen Instituts der Universität Freiburg Schweiz, ehemals Sammlung Fouad S. Matouk*. Orbis Biblicus et Orientalis: Series Archaeologica 5. Freiburg–Göttingen.
- Nagy A. 2006. „Huwawa-maszkok, Bész tetoválások. Huwawa és Bész funkcionális kapcsolatai: a kapuk őrzői”: *Ókor* 5/3–4, 51–54.
- Nagy A. 2007a. „*Jambes arquées*. The African Dwarf as the Source of Inspiration of Huwawa and Bes”: K. Endreffy – A. Gulyás (szerk.): *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists, 31 August – 2 September 2006, Budapest*. *Studia Aegyptiaca* 18. Budapest, 299–310.
- Nagy A. 2007b. „*Jambes arquées*. Huwawa és Bész közös inspirációs forrása, az afrikai törpe”: *Antik Tanulmányok* 51/2, 289–298.
- Nagy A. 2008. „Bész és a »trónon ülő istennő«: a kuntillet-adzsruði ábrázolások újraértelmezése”: *Ókor* 7/3, 41–47.
- Orchard, J. J. 1967. *Equestrian Bridle-Harness Ornaments. Ivories from Nimrud (1949–1963)*. Fasc. 1/2. Aberdeen.
- Orehov, R. A. 2003. „Earthly Hathor and Heavenly Hathor”: Z. Hawass (szerk.): *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists. Cairo, 2000: Volume 2: History, Religion*. Cairo, 423–427.
- Orosz A. 2014. „Scenes with Two Bes Figures from Nimrud and the Second Step of Bes Toward Globalisation”: K. Geus – M. Geller (szerk.): *Esoteric Knowledge in Antiquity*. TOPOI – Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences Vol. II. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte Preprint 454. Berlin, 21–36.
- Orosz A. 2020. *The Place of the Piri Reis Map in the Blemmyes Tradition. Bes as the Source of Inspiration of the Medieval Headless Men*. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Pinch, G. 1982. „Offerings to Hathor”: *Folklore* 93/2, 138–150.
- Romano, J. F. 1980. „The Origin of the Bes-Image”: *Bulletin of the Egyptological Seminar* 2, 39–56.
- Romano, J. F. 1989. *The Bes-Image in Pharaonic Egypt*. PhD Diss. New York University.
- Sadek, A. I. 1987. *Popular Religion in Egypt during the New Kingdom*. Hildesheimer Ägyptologische Beiträge 27. Hildesheim.
- Scandone-Matthiae, G. 1981. „Il problema delle influenze egiziane sulla religione fenicia”: P. Xella et al. (szerk.): *La religione Fenicia: matrici orientali e sviluppi occidentali. Atti dell colloquio in Roma, 6 marzo 1979*. *Studi Semitici* 53. Roma, 61–80.
- Schroer, S. 2011. *Die Ikonographie Palästinas / Israels und der Alte Orient Eine Religionsgeschichte in Bildern. Band 3. Die Spätbronzezeit*. Freiburg.
- Schroer, S. 2018. *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient. Eine Religionsgeschichte in Bildern. Band 4. Die Eisenzeit bis zum Beginn der achämenidischen Herrschaft*. Basel.
- Stern, E. 1976. „Bes Vases from Palestine and Syria”: *Israel Exploration Journal* 26, 183–187.
- Thomas, R. 2016. „The Identity of the Standing Figures on Pithos A from Kuntillet 'Ajrud. A Reassessment”: *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 16, 121–191.
- Waraksa, E. A. – Baines, J. in press. „Popular Religion (Volksreligion)”: J. Assmann – H. Roeder (szerk.): *Handbuch „Altägyptische Religion”* (előkészületben; a fejezet elérhető itt: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:846ba37f-e0a8-4f1f-a5bb-a731bf07192a/download_file?file_format=pdf&safe_filename=Waraksa-Baines_Popular%2BReligion_final3.pdf&type_of_work=Book+secti+on)
- Ward, W. A. 1996. „The Goddess within the Facade of a Shrine, a Phoenician Clay Plaque of the 8th Century B.C.”: *Rivista di Studi Fenici* 24, 7–19.
- Wiese, A. 2001. *Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig. Die Ägyptische Abteilung*. Mainz am Rhein.
- Wilson, V. 1975. „The Iconography of Bes with Particular Reference to the Cypriot Evidence”: *Levant* 7, 77–103.